УДК 81´374

Р.Л. Исхаков

ТАТАР ЛЕКСИКОГРАФИЯСЕНӘ ӨЛЕШ КЕРТКӘН ШӘХЕС: ГАБДЕЛХӘЙ ИСХАКОВ

В статье рассматривается биография младшего научного сотрудника ИЯЛИ Габдулхая Исхаковича Исхакова, связанная с работой в творческой группе над созданием в стране первого большого татарско-русского словаря в период национального языково-культурологического ренессанса: конца 50-х – первой половины 60-х гг. XX века. Приводятся факторы окружающей социальной среды, которые могли повлиять на организацию и деятельность научного коллектива при создании такого словаря.

Ключевые слова: биография младшего научного сотрудника ИЯЛИ КФ АН СССР Г.И. Исхакова, взаимоотношения в научном коллективе, факторы подъема национального самосознания в Татарии (конец 50-х – первая половина 60-х гг. XX века).

The article discusses the biography of the junior researcher at the Institute of Language, Literature and Art Gabdulkhai Iskhakovich Iskhakov, associated with working in a group on the creation of the first large Tatar-Russian dictionary in the country during the national linguistic and cultural renaissance: late 50s – first half of 60s of XX century. The factors of the social environment that could affect the organization and activities of the research group when creating such a dictionary are given.

Keywords: biography of a junior research fellow of the Institute of Language, Literature and Art at the Kazan branch of Academy of Sciences of the USSR Academy of Sciences G.I. Iskhakov, the relationship in the research group, the factors of the rise of national identity in Tatarstan (late 50s – first half of the 60s of the XX century).

Абыем Габделхәй Исхак улы Исхаковның дөньядан китүенә чирек гасырдан артык вакыт узса да, бер сорау җаныма һич тынгылык бирми: ни өчен ул СССР Фәннәр академиясе Казан филиалы Тел, әдәбият һәм тарих институтында бик аз – нибары җиде ай гына эшләде икән? Моның сәбәбен мин Габделхәй абыйның үзеннән дә сорап карадым. Бу вакытта ул инде авырый иде. Әллә шуңа, ачык кына җавап ала алмадым. Мөгаен, аның өчен фәнни эшчәнлек, шул исәптән карьера ясау да, үтә дәрәҗәле эш саналмаган, ә укытучылык итү, архивта эшләү яки мәгариф өлкәсендә оештыру хезмәте кебек интеллектуаль статуслы һөнәрләр белән бер рәттә торган. Соңгылары белән ул гомере буена һәм яратып шөгыльләнде.

Бездә аның Казанда узган вузара конференция материалларын үз эченә алган фәнни җыентыкта басылып чыккан бердәнбер кечкенә генә мәкаләсе [Исхаков, 1960], шулай ук ТӘһТИ җитәкчелеге һәм уналты фәнни хезмәткәр (Г.И. Исхаков та шулар арасында) тарафыннан әзерләнгән һәм нәшер ителгән татарча-русча сүзлек [Татарско-русский словарь, 1966] саклана.

Әлеге сүзлекнең кыска һәм ачык итеп язылган Сүз башы белән танышканнан соң, миндә абыебызның шушы басманы төзү өстендәге эшчәнлеге белән бәйле кыскача гына биографиясен язу идеясе туды, шулай ук сүзлекне төзегән зыялыларның үзара бәйләнешләрен ачыклау теләге дә көчле иде. Бер уңайдан XX гасырның 50 нче еллар ахыры – 60 нчы елларның беренче яртысындагы күренекле вакыйгалар өермәсендә советлар илендә 36 мең сүзне үз эченә алган зур татарча-русча сүзлек чыгару буенча уникаль милли проект туган үзенчәлекле дәверне дә яктыртасым килде.

ТӘһТИнең фәнни даирәсенә ул ничек килә

Габделхәй Исхаков 1929 елның 10 мартында Татарстан АССРның Яр Чаллы районы Иштирәк авылында дүртенче төпчек бала булып дөньяга килә. Әти-әнисе – Исмәгыйлов Исхак һәм Исхакова Фәрхинур (кыз фамилиясе Гыйльманова) – крестьяннар.

1936 елда Габделхәй җиде яшендә Иштирәк авылы урта мәктәбенә беренче сыйныфка укырга керә. Әтисе Исхак бу вакытта инде репрессиягә эләгеп, 10 елга Магадан рудникларына сөрелгән була. Урта мәктәпне абый 1946 елда тәмамлый. Тарих укытучысы булу өчен Таҗикстанга укырга китәргә кемдер киңәш иткәнме, әллә үзе шул фикергә килгәнме, бүген әйтүе кыен. Бәлки мәктәптәге тарих укытучысы сәләтле укучысының, Урта Азиягә барып, катлаулы Шәрык дөньясының мәдәниятен һәм табигатен тирәнрәк өйрәнүен теләгәндер. (Сүз уңаеннан, патша заманында аларның ата-бабалары дөяләр өстендә Иштирәккә күченеп килгәннәр.) Мәктәпне тәмамлауга Габделхәй әле ике ел укытучы булып эшли алган, чөнки бөтен илдә педагогик кадрларга кытлык зур булган. Өстәвенә ул Ленинабадка барып җитәргә юллык акча да эшли алыр иде. Шуны ассызыклап әйтергә кирәк: ул инде мәктәп елларында ук гарәп, латин язуларын һәм кириллицаны үзләштергән. Тагын бер әһәмиятле момент бар: Габделхәйне шәхес буларак формалаштырган этик-танып белү атмосферасы нәкъ менә татар җирлегендә барлыкка килгән.

Ленинабад (хәзерге Хөҗәнд) шәһәренә аның ничек барып эләгүе, анда кайда, ничек яшәве безгә мәгълүм түгел. Югары белемгә ия булу турында дипломындагы язмалардан гына кайбер мәгълүматлар ачыклана: Г. Исхаков 1948–1952 елларда Ленинабад дәүләт педагогия институтында «Тарих» белгечлеге буенча белем алган.

Дипломга кушымтаны, ягъни «зачётлар исемлегеннән өземтә»не анализлау шуны күрсәтә: институтта укытылган 22 мәҗбүри предметтан имтихан тапшыру өчен, дипломант ким дигәндә дүрт тел – рус, татар, таҗик, немец телләрен белергә тиеш. Тарих, педагогика, психология кебек төп предметлардан тыш, ул архив белеме предметын да үзләштергән һәм имтиханны «яхшы» билгесенә тапшырган. Бу аңа киләчәктә Казанда архивчы булып эшләргә мөмкинлек бирә. Педагогик практика үтү графасында укытучы булып эшләве әйтелгән. Димәк, студент елларында ук ул Ленинабадта мөгаллимлек итеп көн күргән.

Совет заманында яшь белгечләрне эшкә рәсми рәвештә билгеләгәннәр. Пединститут дипломы алган Габделхәй Исхаковны да юллама белән Уратүбә шәһәренә укытырга җибәрәләр.

«Хезмәт кенәгәсе»ндәге мәгълүматларга караганда, Г.И. Исхаковның хезмәт биографиясе 1953 елның 1 сентябрендә Уратүбә шәһәренең эшче-яшьләр кичке мәктәбендә рус теле һәм әдәбияты укытудан башланып киткән. Аннан соң шул ук шәһәрнең Калинин исемендәге мәктәбендә 1956 елның 14 августына кадәр эшләгән. Шул ук көнне Ленинабад өлкәсе Исфара шәһәрендәге эшче-яшьләр мәктәбенә тарих укытучысы һәм завуч итеп билгеләнгән. Анда ул нәкъ бер ел, ягъни 1957 нең августына кадәр хезмәт куйган.

Алга таба энергиясе-көче ташып торган 28 яшьлек Габделхәйнең тормышында зур үзгәрешләр була: Таҗикстанда 10 ел мөгаллимлек иткәннән соң, ул аннан бөтенләйгә китеп бара. Бәлки егет үзенең туган җирен бик сагынгандыр, бәлки Казанда эшләргә хыялланып, иҗади перспективаны Татарстан белән генә бәйләп карагандыр. Ничек кенә булмасын, 1957 елның җәендә ул Исфара шәһәрен калдырып китә. Сүз уңаеннан, 1977 елда көчле җир тетрәү нәтиҗәсендә бу шәһәр тулысынча җимерелә, аннан яңадан торгызыла [Город Исфара]. Шунысы әһәмиятле, ул әле илдә, шул исәптән Татарстанда да, татар милли яңарышы белән бәйле зур сәяси һәм культурологик вакыйгалар башланасын белми.

1957 елның 6 июнендә КПССның Татарстан өлкә комитетында хакимият алмашына: беренче секретарь Зиннәт Ибәт улы Моратов урынына Семён Денисович Игнатьев куела. Соңгысы әлеге вазифаны 1960 елның октябренә кадәр башкара [Игнатьев...]. Тарихчы галим, профессор Булат Солтанбәков сүзләренә караганда, Игнатьев өч ел эшләү дәверендә «татар теленең статусын торгызуга зур өлеш кертүе белән истә кала», аннан соң ул «бер төркем татар зыялыларының татар мәдәниятенең, беренче чиратта татар теленең абруен күтәрергә тырышларуын хуплый. Партия структураларында бу эшнең башында Камил Фасеев тора» [Султанбеков]. Әлеге кыска вакытлы татар ренессансында 1958 елның 21 маенда уздырылган КПСС өлкә комитеты пленумы «татар теленең статусын күтәрү өлкәсендәге эшнең иң югары ноктасы булып тора». Анда «татар мәдәниятенең торышы һәм тулаем милли сәясәтне гамәлгә ашыру турында катгый сөйләшү була» [шунда ук] һәм татар гомуми белем мәктәпләренең эшен яхшырту, махсус уку йортларында татар телендә белем бирүне оештыру, Г. Тукай исемендәге премияне булдыру, татар энциклопедиясен төзү һ. б. турында карар кабул ителә.

Габделхәй Исхак улы 1957 елның җәендә Казанга кайта һәм август аеннан башлап декабрьга кадәр ТАССР Мәдәният министрлыгының культура-агарту эшләре бүлегендә инспектор булып эшли башлый (бу вакытта З. Байчурин министр урынбасары вазифаларын башкара).

1957 елның ахырында Исхаков ТАССР Үзәк дәүләт архивына бүлек җитәкчесе итеп куела. Бу вазифаны ул 1959 елның сентябренә

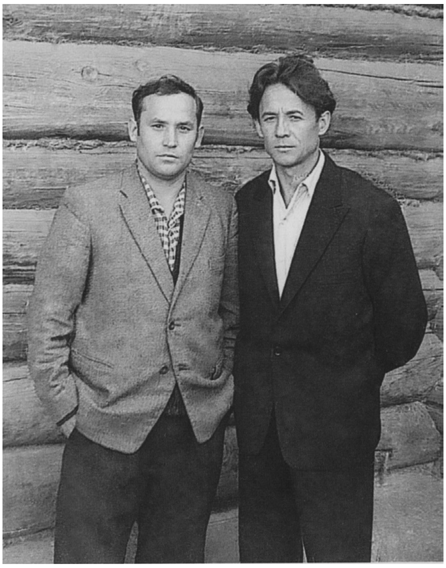

Габделхай Исхаков (унда)
энесе Зәки Зиһаншин белән

кадәр үти. Бу эштән дә үзе теләп китә, ә аннан соң елдан артык ни өчендер эшсез утыра. Мин бәлки аны татарча-русча сүзлекне эшләргә чакырып, ТӘһТИ гә тиз генә рәсми рәвештә эшкә урнаштыра алмаганнардыр дип фараз кылам. Шушы вакытта ул акыллы һәм матур татар кызы Зәйтүнә Шакирҗанова белән таныша. Алар өйләнешәләр, һәм тиздән 1960 елның апрелендә беренче уллары Рөстәм дөньяга килә.

60 нчы еллар башында татар милли яңарыш хәрәкәте каршылыкка очрый. Хәер, Татарстанның туган тел статусын торгызу инициативасын Башкортстан һәм Кыргызстан да күтәреп ала. Ләкин КПСС ҮК комиссиясе буйсынулы республикалардагы мондый мәдәни башбаштаклыкны «милләтчелеккә юл кую» дип бәяли [шунда ук]. Игнатьев киткәннән соң, Татарстан өлкә комитетының беренче секретаре итеп көчле стратег Фикрәт Әхмәтҗан улы Табеев (1928–2015) билгеләнә [Табеев...]. Ул милли үзаң үсешенә каршы төшми, киресенчә – хуплый. 1960 елда СССР Фәннәр академиясе Казан филиалы ТӘһТИ директоры итеп Камил Фатыйх улы Фасеев (1919–2005) куела [Фасеев...]. Ул институтны 1963 елга кадәр җитәкли.

1960 елның 6–8 июнендә «Тюркология һәм рус Шәрык белеме тарихы мәсьәләләре» дигән темага вузара фәнни конференция үткәрелә. Аның эшендә Г.И. Исхаков та катнаша һәм, СССР Фәннәр академиясе Казан филиалы ТӘһТИ вәкиле буларак, «Казан университеты профессоры Н.Ф. Катановның (1862–1922) тюркологик эшчәнлеге» дигән темага доклад белән чыгыш ясый.

Г.И. Исхаков, фәнни эшчәнлек белән беррәттән, 1960 елның ноябрендә Казан шәһәренең 6 нчы интернат-мәктәбенә тәрбияче булып та урнаша һәм 1961 нең апрелена кадәр эшли. 1961 елның апреле Габделхәйгә икеләтә бәйрәм алып килә: аны СССР Фәннәр академиясе Казан филиалы ТӘһТИ гә лаборант вазифасына вакытлыча эшкә алалар, ә ике айдан кече фәнни хезмәткәр итеп күчерәләр. Биредә ул 1961 елның 30 октябрена кадәр эшли.

Өч фәнни җитәкче

Габделхәй Исхак улының хатыны Зәйтүнә ханымның сүзләренә караганда, 1960 еллар башында аның иренең өч фәнни җитәкчесе була: Николай Васильевич Никольский (тарих фәннәре докторы), Гаян Суфиян улы Әмиров (филология фәннәре кандидаты), Үзбәк

Шәриф улы Байчура (филология фәннәре кандидаты). Алар арасындагы дустанә һәм иҗади мөнәсәбәтләр турында әйтүе кыен, чөнки үзләре исән вакытта бу турыда бер дә сорашмадык. Әмма үземнең күзәтүләрдән чыгып, шуны әйтә алам: Никольскийга ул аеруча хөрмәт белән карый, аның турында һәрвакыт сокланып сөйли иде.

Н.В. Никольский 1961 елның ноябрендә вафат була [Никольский...]. Габделхәй Исхаков Г.С. Әмиров һәм Ү.Ш. Байчура белән берлектә (һәм тагын ундүрт белгеч) татарча-русча сүзлек төзү өстендә эшли. Бу турыда басманың керешендә дә әйтелгән [Татарско-русский словарь, 1966, с. 5–6].

Г.С. Әмиров ТӘһТИдә 1957–1962 елларда эшләгән, аннан соң Казаннан Омскига китеп барган [Амиров...]. Ү.Ш. Байчура 1959–1963 елларда биредә хезмәт куеп, Мәскәүгә юл алган [Байчура...].

Габделхәй абыйга фәнни җитәкчеләрсез калу җиңел булмагандыр. Һәм ул 1962 елның маенда Х. Ямашев исемендәге Татар мех җитештерү берләшмәсенә архив мөдире булып эшкә урнаша. Биредә 1968 елның сентябренә кадәр эшли. Шушы вакытта икенче улы Фәрһад туа. Гаилә тормышын рәтләргә кирәк була. Ул фәнни эшне вакытлыча читкә куеп тормакчы була. Ә чынлыкта фәнне бөтенләйгә ташлый.

1964 елда тагын ил җитәкчелеге алышына: Л.И. Брежнев КПСС ҮК Генераль секретаре була. Торгынлык чоры башлана. Габделхәй абый гарәп хәрефләре белән язылган борынгы кульязма китаплар җыю белән шөгыльләнә. Эзли, таба һәм танышларының сарайларында саклый. Әмма бу җәүһәрләр, ни сәбәпледер, югала. Китапларны өйгә алып кайта алмый, чөнки кечкенә генә коммуналкада иске китапларга урын булмый.

Ул гомеренең азагына кадәр фән һәм мәгърифәт кешеләренә аерым хөрмәт белән карады, китап яратты, 1966 елда нәшер ителгән, аны дөньяга чыгаруда үзенең дә өлеше кергән «Татарча-русча сүзлек» китабы турында чын күңелдән яратып сөйли иде.

* * *

Татар мех берләшмәсендә эшләгән дәвердә Габделхәй Исхаков гаиләсе аерым фатирлы була. Буш вакытын хуҗа кеше дачада үткәрә: җир кайтара, алмагачлар утырта, йорт сала... 1968 елдан ул Юдино посёлогындагы профессиональ-техник училищеда һәм Казан шәһәренең 97 нче мәктәбендә тарих укыта. 1976 елның гыйнварында Габделхәй Исхак улы Казан шәһәренең яшь техниклар станциясенә методист булып күчә һәм анда 1980 елга кадәр эшли. Аннан аны Казан вертолёт заводы каршындагы яшь техниклар клубына директор итеп чакыралар. Бу – Габделхәй Исхаковның соңгы эш урыны. Биредә ул 1991 елның мартына – вафатына кадәр хезмәт куя.

Габделхәй Исхак улын мин һәрвакыт Көнчыгыш акыл ияләренә охшатам: сабыр табигатьле, үткен акыллы, аз сүзле, нечкә күңелле...

шаярта да, үз фикерен ачык итеп әйтеп бирә белә торган да кеше иде ул. Табигате белән лирик-романтик дип тә өстисе килә. Ул бик матур һәм пөхтә киенә иде. Әмма беркайчан сакал-мыек йөртмәде, тәмәке тартмады.

Кызганычка каршы, улларының берсе дә этиләренең эшен дәвам итмәде, тарихчы, филолог, педагог яки архивчы һөнәрен сайламады. Әмма икесе дә хөрмәткә лаеклы кешеләр булды.

Фәнни традицияләрнең дәвамы

1957–1966 елларда «Татарча-русча сүзлек» дәүләт-милли проекты өстендә эшләгән фәнни хезмәткәрләрнең исемлеген китерик: К.С. Абдразаков, Г.С. Әмиров, А.Ш. Әсәдуллин, Г.Х. Ахунҗанов, Ү.Ш. Байчура, С.Б. Вахитова, Ф.М. Газизова, Ф.Ә. Ганиев, Г.И. Исхаков, М.Г. Мөхәммәдиев, М.М. Османов, Ф.С. Фасеев, Г.Г. Фәхретдинов, К.Х. Хәмзин, Э.Ш. Хәмидуллин, Ш.С. Ханбикова.

Әлеге хөрмәткә лаек белгечләрнең кайберләре тагын да зуррак сүзлекләр төзүдә дә катнашты. 2007 елда уникаль басма – 52 мең сүзне үз эченә алган ике томлы татарча-русча сүзлек [Татарско-русский словарь, 2007] дөнья күрде. Аны төзү өстендә түбәндәге авторлар эшләде: И.А. Абдуллин, Р.Р. Абдуллина, Р.Г. Ахметьянов, Г.Х. Ахунҗанов, С.Б. Вахитова, Ф.М. Газизова, Н.В. Максимов, М.Г. Мөхәммәдиев, Р.К. Рәхимова, Г.Г. Сабирова, Ф.Б. Ситдыйкова, Ш.С. Ханбикова, А.М. Хәзрәтов.

Әлбәттә, тулы бер китапның, бигрәк тә «Татарча-русча сүзлек»-нең туу тарихын бер мәкаләдә генә яктыртып бетерү мөмкин түгел. Бәлки тарихчылар, язучылар арасында әлеге коллектив фәнни хезмәтне, аның төзелү тарихын өйрәнүне дәвам итүче табылыр. Аны төзүдә катнашкан һәр фәнни хезмәткәрнең исем-фамилиясен генә түгел, алар турында тулы мәгълүматны үз эченә алган язмаларны да күрәсе килә.

Әдәбият

Амиров, Гаян Суфиянович // Энциклопедия Башкортостана [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://wiki02.ru/encyclopedia/Amirov_Gayan_Sufiyanovich/t/676.

Байчура Узбек Шарифович. Биография. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.millattashlar.ru/index.php/Байчура_Узбек_Шарифович.

Город Исфара. [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://dvc.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/23827.

Игнатьев, Семен Денисович. Биография. [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://ru.wikipedia.org/wiki/Игнатьев,_Семён_Денисович.

Исхаков Г.И. Тюркологическая деятельность профессора Казанского университета Н.Ф. Катанова // Проблемы тюркологии и истории русского востоковедения (тезисы докладов и сообщений на межвузовской научной конференции, посвященной 40-летию ТАССР, проходившей в КГУ 6–8 июня 1960 г.). / редакторы: М.З. Закиев (секция тюркологии), А.С. Шофман (секция истории русского востоковедения). Казань, 1960. С. 87–90.

Никольский, Николай Васильевич. Биография. [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://ru.wikipedia.org/wiki/Никольский,_Николай_ Васильевич.

Султанбеков Б.Ф. Как главу Татарии наказали за татарский язык в СССР. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.asiarussia.ru›Статьи›8375.

Табеев, Фикрят Ахметжанович. Биография. [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://ru.wikipedia.org/wiki/Табеев,_Фикрят_Ахмеджанович.

Татарско-русский словарь: в 2-х томах. – Казань: Магариф, 2007.

Татарско-русский словарь. М.: Советская Энциклопедия, 1966. 863 с. Казанский институт языка, литературы и истории Академии наук СССР).

Фасеев, Камиль Фатыхович. Биография. [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://ru.wikipedia.org/wiki/Фасеев,_Камиль_Фатыхович.

Исхаков Равил Лотфулла улы,
фәлсәфә докторы, Казан